Zdzisław Libera

Europejski charakter literatury polskiego Oświecenia

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 53/3, 151-164

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

ZDZISŁAW LIBERA

EUROPEJSKI CHARAKTER LITERATURY POLSKIEGO OŚWIECENIA

Wielki przełom, jaki nastąpił w kulturze polskiej w drugiej poł. w. XVIII, odbił się również na literaturze, na jej charakterze ideowym i stronie artystycznej. Świadomość tego przełomu i kierunku przeobrażeń w kulturze wystąpiła wyraźnie zarówno w myśli społecznej i politycznej, jak też w poglądach estetycznych i filozoficznych epoki. Franciszek Salezy Jezierski wyjaśniając hasło „Oświecenie" pisał:

> Rozumieniem tego słowa znaczy się w ciemności powrócenie widoku ognia; i tak oświecenie miasta, ulicy, sieni, sal, domu. Od tego wyrazu zrobiono przenośne znaczenie oświecenia do rozumu ludzkiego, gdzie prawda ma być jak ogień, a poznawanie prawdy tak jak światło ognia; przez to nazywają wiek nasz dzisiejszy wiekiem oświeconym, że i pojęcie prawdy większe nastało między ludźmi, i zmniejszenie przesądów [1].

Kierunek przemian, jaki obserwujemy w literaturze polskiego Oświecenia, odpowiada na ogół tym przeobrażeniom, jakie nastąpiły w kulturze europejskiej końca XVII i w XVIII wieku. Były to czasy absolutyzmu oświeconego, kiedy w filozofii dominowały idee racjonalizmu i empiryzmu, a w życiu politycznym i społecznym ujawniały się dążenia do reform, które pod koniec stulecia miały wstrząsnąć starym porządkiem i wprowadzić Europę na nową drogę, wyznaczoną przez rewolucję francuską i jej następstwa. Wiek Oświecenia, *siècle de lumières*, zwany również wiekiem filozofów, stanowi w dziejach kultury europejskiej epokę wielkiego fermentu umysłowego. Był to okres działalności znakomitych myślicieli, których wpływ ujawnił się w różnych dziedzinach kultury europejskiej. Wystarczy wskazać na encyklopedy-

[1] F. S. Jezierski, *Wybór pism*. Opracował Z. Skwarczyński. Wstępem poprzedził J. Ziomek. Warszawa 1952, s. 233.

stów, Diderota, d'Alemberta, Woltera, Monteskiusza, Rousseau, by uświadomić sobie wartość ich dzieł i rolę, jaką odegrali oni nie tylko we Francji, ale w całej ówczesnej Europie. A przecież nie tylko we Francji, ale i w Holandii, w Anglii, w Niemczech tętniło życie umysłowe i promieniowało na zewnątrz. Spinoza, Locke, Christian Wolf — oto nazwiska, których sława nie ograniczała się jedynie do poszczególnych krajów, ale przekraczała ich granice i rozprzestrzeniała się w całym ówczesnym cywilizowanym świecie. Filozofia w tym czasie przenikała do życia, objawiała się w literaturze pięknej, nasycała swoją treścią publicystykę. Z racjonalistyczną postawą wobec życia, opartą na kulcie rozumu, szedł w parze humanitaryzm, który bronił praw i godności człowieka. Dyskusja nad poprawą stosunków gospodarczych, społecznych, politycznych przyniosła dzieła o trwałych wartościach w kulturze światowej. *O duchu praw* Monteskiusza, *Umowa społeczna* Rousseau, *Traktat o tolerancji* i *Listy o Angielczykach* Woltera, artykuły w *Encyklopedii* — to zjawiska, których znaczenie nie mieści się w granicach jednego kraju i jednej epoki.

Cechą znamienną kultury intelektualnej wieku Oświecenia jest jej internacjonalizm. Filozofowie podróżują po Europie. Wolter przebywa w Anglii i w Niemczech, Diderot w Rosji, odbywa się żywa wymiana poglądów drogą korespondencyjną. Wytwarza się więź między uczonymi, pogłębia się poczucie solidarności międzynarodowej i wspólnoty ludzkiej. Jest to okres ożywionego zainteresowania nauką i rozwoju nauk ścisłych, epoka krytycyzmu w stosunku do wszelkich dogmatów, a wśród nich i dogmatów religijnych.

„Jesteśmy obciążeni dziedzictwem starożytności, średniowiecza, renesansu, ale bezpośrednio wywodzimy się z wieku XVIII" — pisał uczony francuski, Paul Hazard, w znakomitym dziele *La pensée européenne au XVIIIe siècle* [2], a niedawno zmarły krytyk, Émile Henriot, uzupełnia tę myśl dodatkową uwagą: „My, Francuzi, nie jesteśmy pod tym względem sami. Cała Europa bierze udział w tym dziedzictwie" [3].

W literaturze panuje jeszcze styl klasyczny. Ale klasycyzm osiemnastowieczny ma już inny charakter aniżeli klasycyzm francuski wieku XVII. Obok tragedii i eposu zaczyna się rozwijać powieść, której nie znały poetyki klasycyzmu. Obserwujemy, zwłaszcza w Anglii i we Francji, rozwój powieści obyczajowej, awanturniczej, przenikniętej często duchem satyry skierowanej na ujemne zjawiska życia społecznego i politycznego. Dydaktyzm wkracza do literatury. Objawia się on zarówno w satyrze, jak i w powiastce filozoficznej, gatunku literackim

[2] P. Hazard, *La pensée européenne au XVIIIe siècle*. T. 1. Paris 1946, s. I.

[3] É. Henriot, *Courier littéraire du XVIIIe siècle*. Paris 1961, s. 16. Wszystkie przywoływane tu cytaty obce — w przekładzie autora artykułu.

szczególnie ulubionym przez Woltera i Diderota. Rozwija się nowy typ utworów dramatycznych: drama sentymentalna, która podejmuje nieznane przedtem tematy literackie i wprowadza na scenę nowego bohatera, wywodzącego się ze stanu mieszczańskiego. Równolegle z literaturą w stylu klasycznym rozwija się w XVIII w. literatura sentymentalna. *Podróż sentymentalna* Sterne'a, *Nowa Heloiza* Rousseau, *Cierpienia młodego Wertera* Goethego ilustrują drogę rozwoju powieści sentymentalnej w literaturze europejskiej, ukazując zarazem pogłębiającą się znajomość psychiki człowieka i sposób jej przedstawienia w utworze literackim. W dramie mieszczańskiej znalazły odzwierciedlenie obrazy z życia rodzinnego, doszły do głosu proste uczucia ludzkie, ukazane na tle spraw zwykłych i codziennych.

Przemiany, jakie nastąpiły w tematyce literackiej i w formie artystycznej, tłumaczą się przemianami ogólnymi w życiu kulturalnym Europy. Wiążą się one przede wszystkim z rozwojem stanu mieszczańskiego i jego rosnącą rolą w życiu społecznym i politycznym. Wraz z poszerzeniem się kręgów publiczności literackiej i pogłębiającą się demokratyzacją życia publicznego następuje demokratyzacja literatury.

Jak na tym tle wygląda literatura polska i jaka jest jej rola w życiu kulturalnym Europy XVIII wieku? Czym było polskie Oświecenie rozpatrywane w perspektywie kultury europejskiej? Jaki był wreszcie wkład literatury polskiego Oświecenia do literatury światowej i czy wartości jej dadzą się porównać z wielkimi osiągnięciami Zachodu?

By na te pytania odpowiedzieć, sięgnijmy raz jeszcze do cytowanej poprzednio pracy Hazarda, by oczami cudzoziemca spojrzeć na Polskę drugiej poł. XVIII wieku:

> Polska, zanarchizowana i rozdarta wewnętrznie, niezdolna do przeciwstawienia się zakusom sąsiadów, skazana na zagładę, podejmowała od czasów Stanisława Augusta bohaterskie próby reform, chciała wyrzec się sarmatyzmu, który pogrążał ją w starych błędach; chciała przejąć z zagranicy tajemnicę reform społecznych, które mogłyby być dla niej zbawienne; chciała zmienić metody wychowania i sięgnąć do *Encyklopedii* po filozofię, a do Condillaca po logikę; pragnęła odzyskać siły żywotne do podjęcia ogromnego wysiłku w okresie rozbiorów, które wkrótce miały ją wykreślić z liczby wolnych narodów, do podjęcia wyścigu z czasem, który spodziewała się wygrać. Gdyby go nawet przegrała, to przynajmniej mogłaby dać świadectwo niezłomnej woli, którą by przekazała potomności [4].

W przekonaniu historyka francuskiego Polska zawdzięcza swoją wolę przetrwania i ufność w odzyskanie wolności odrodzeniu kultury duchowej w epoce Oświecenia.

Jest rzeczą szczególnie znamienną i charakterystyczną, że kultura Polski osiemnastowiecznej mocno przyciągnęła uwagę i zainteresowa-

[4] Hazard, *op. cit.*, t. 2, s. 234.

nie badaczy cudzoziemskich. Wystarczy przypomnieć nazwiska uczonych duńskich, angielskich, francuskich, belgijskich, niemieckich, włoskich oraz radzieckich: Adolf Stender-Petersen (*Die Schulkomödien des Paters F. Bohomolec S. J.*, Heidelberg 1923; *Die Dramen insbesondere die Komödien der Fürstin Radziwiłł*, „Zeitschrift für slavische Philologie", 1960, z. 2), Wiliam J. Rose (*Stanislaus Konarski, Reformer of Education in XVIII-th Century Poland*, London 1929; *Stanislaus Konarski, Preceptor of Poland*, New York 1941), Marietta Martin (*Une Française à Varsovie en 1766. Madame Geoffrin chez le roi de Pologne Stanislas-Auguste*, Paris 1936), Claude Backvis (*Un grand poète polonais du XVIIIe siècle, Stanislas Trembecki. L'étrange carrière de sa vie et sa grandeur*, Paris 1937), Ambroise Jobert (*La commission d'éducation nationale en Pologne*, Dijon 1941; *Magnats polonais et physiocrates français*, Dijon 1941), Paul Cazin (*Le Prince-Évêque de Varmie, Ignace Krasicki*, Paris 1940), Jean Fabre (*Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*, Paris 1952), Heinz Lemke (*Die Brüder Załuski und ihre Beziehungen zu Gelehrten in Deutschland und Danzig*, Berlin 1958), Sante Graciotti (*Il vecchio e il nuovo nel „Pan Podstoli" di Krasicki*, „Ricerche Slavistiche", 1959). Dodajmy do tego prace: Wiktora Czernobajewa *Ignacy Krasicki w literaturze rosyjskiej*, Pawła Berkowa *Rosyjsko-polskie związki literackie w XVIII wieku*, Heleny W. Osipowej *Filozofia polskiego Oświecenia*, studium Franciszka Ilešicia o Ignacym Krasickim u południowych Słowian oraz Istvána Csaplárosa o sprawach polskich w literaturze węgierskiej epoki Oświecenia, a okaże się, jak stosunkowo pokaźna liczba prac naukowych poświęcona jest wielorakim zjawiskom kultury i literatury polskiego Oświecenia. Świadczy to m. in. i o tym, że walor intelektualny i artystyczny niektórych zjawisk polskiej kultury osiemnastowiecznej był na tyle atrakcyjny dla cudzoziemców, że stał się przedmiotem ich specjalnych studiów.

Innym charakterystycznym zjawiskiem jest zainteresowanie się Polską w literaturze politycznej Zachodu w XVIII wieku. Ale zainteresowanie to nie wynika, niestety, z podziwu dla kultury polskiej i jej wewnętrznych urządzeń. Wręcz przeciwnie: Polska staje się w XVIII w. niemal symbolem anarchii, krajem, którego ustrój w rozważaniach politycznych i naukowych może służyć za przykład negatywny.

O Polsce pisał Karol de Saint-Pierre snując nadzieję, że *Projekt wieczystego pokoju* przyczyni się do przywrócenia równowagi Rzeczypospolitej, zakłóconej wstrząśnieniami wewnętrznymi [5]. Ujemne strony

[5] Zob. S. Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*. Kraków 1919, s. 178.

arystokratycznego systemu rządzenia krytykował René d'Argenson, potępiając zupełną anarchię [6]. Wiele gorzkich uwag o Polsce znalazło się w dziełach Monteskiusza, który zwracał uwagę na ubóstwo kraju, nędzę ludu i przerost władzy szlacheckiej [7]. Wszystkie te głosy pochodzą z pierwszej połowy stulecia, kiedy stan anarchii za Sasów budził żywy protest również wśród trzeźwo myślących publicystów polskich. Także i Dawid Hume w *Szkicu o zbytku* charakteryzował Polskę jako kraj zacofany, w którym przekupstwo i sprzedajność najbardziej się panoszą [8]. W pismach Francuzów i Anglików XVIII w. można by znaleźć wiele różnorodnych wzmianek o Polsce, odnoszących się przeważnie do jej stosunków wewnętrznych, słabości politycznej i niesprawiedliwości społecznej. Znajdą się takie wzmianki w pismach Adama Smitha, Wiliama Paleya, rezydenta warszawskiego de Castery, prawnika alzackiego Chrystiana Pfeffela [9]. Życzliwsze sądy o Polsce wypowiedział Gabriel Coyer, który w *Historii o Janie III Sobieskim* przedstawił Polaków jako ludzi dzielnych i walecznych, uwydatnił łagodność obyczajów i złożył wyrazy uznania dla ich tolerancji religijnej. Nie poniechał przy tym krytyki wobec anarchii politycznej i ucisku ludu.

W drugiej połowie stulecia opinia o politycznej, społecznej i gospodarczej sytuacji w Polsce nie uległa zasadniczej zmianie. W opinii Bernardina de Saint-Pierre Polsce groziło niebezpieczeństwo klęski rozbiorów pomiędzy Rosję i Prusy. W różnych wypowiedziach Woltera znajdują się uwagi o Polsce wskazujące na nietolerancję wobec dysydentów, ucisk chłopów i wady systemu politycznego [10].

Życzliwy stosunek do Polski ujawnił się w pracach Cezara Pyrrhys de Varille i Mikołaja Beaudeau. Pierwszy w *Listach o teraźniejszym urządzeniu Polski* (1769, 1771) i *Refleksjach politycznych o Polsce* usiłował przedstawić obłudę Katarzyny w sprawie dysydenckiej, drugi zaś, ukazując rozpaczliwe położenie polityczne Polski, charakteryzował pozytywnie wysiłki i reformy Czartoryskich zmierzające do naprawy państwa i przedstawił wyraziście sytuację kraju, którego nieszczęście widział w polityce sąsiadów i w błędach przeszłości [11].

Na temat urządzeń politycznych w Polsce wypowiedzieli się wreszcie dwaj wybitni myśliciele francuscy, Gabriel de Bonnot de Mably i Jean Jacques Rousseau. Zarówno rozprawa *O rządzie i prawach Polski*, jak też *Uwagi o rządzie polskim i zamierzonej jego reformie* pow-

[6] *Ibidem*, s. 179 n.
[7] *Ibidem*, s. 182 n.
[8] *Ibidem*, s. 189.
[9] *Ibidem*, s. 190.
[10] *Ibidem*, s. 202.
[11] *Ibidem*, s. 208 n.

stały na zamówienie konfederatów barskich. Obfitowały one w rozmaite rady i zalecenia, często o charakterze utopijnym lub wręcz wynikające z nieznajomości stosunków polskich. Świadczyły jednak o przejęciu się losem Polski, który poruszał sumienia ludzi wrażliwych na krzywdę i niesprawiedliwość.

> Polska — pisał Mably — ukarana jest za błąd, iż znieważyła prawa natury, nie traktując po ludzku chłopów, którzy uprawiają jej ziemię, stąd nie korzysta z ich sił, a może na nich patrzeć jak na wrogów [12].

Rousseau natomiast, pochwalając „ogień młodości" Polaków i widząc cały ogrom grożących im niebezpieczeństw, zachęcał ich do utrzymania republikańskich wolności konstytucyjnych i przeciwstawienia się sile tyranii [13].

Sytuacja polityczna w Polsce osiemnastowiecznej nie sprzyjała oddziaływaniu myśli polskiej i literatury na zewnątrz. Zainteresowanie, jakie obserwujemy, dotyczy zjawisk politycznych. Polska jest obiektem rozważań statystów i publicystów, stanowi jakby ilustrację tez politycznych, staje się aktualnym tematem ze względu na ogólną sytuację w Europie.

Jakkolwiek trudno mówić o bezpośrednim oddziaływaniu i wpływie na innych, to jednak w świetle porównawczym literatura polska doby Oświecenia przedstawia się dość okazale.

Początki przełomu kulturalnego w Polsce sięgają lat czterdziestych w. XVIII i wiążą się z osobami Stanisława Leszczyńskiego i Stanisława Konarskiego. I oto z nazwiskiem Leszczyńskiego łączy się zjawisko na skalę europejską. Król-filozof dobroczynny i reformator stał się postacią znaną w całej Europie. Sąd Jean Fabre'a, który stwierdza, że gdyby Leszczyński nie znalazł się w Lotaryngii, nie różniłby się zapewne od innych magnatów polskich, natomiast na tle wieku Oświecenia przedstawia produkt kultury baroku i wygląda na anachronizm, wydaje się zbyt surowy [14]. Fabre przypomina dwa przekłady, jakich dokonał Leszczyński z języka francuskiego na polski: napisaną wierszem *Historię Starego i Nowego Testamentu* oraz *Rozmowę duszy z Bogiem* — utwory, których treść i forma odbiegają daleko od kultury literackiej wieku oświeconego. Z tym wszystkim jednak, nawet uwzględniwszy religijność Leszczyńskiego i pewne cechy sarmackie

---

[12] *Ibidem*, s. 218.

[13] *Ibidem*, s. 221. — Zob. P. Arnaud, *„Uwagi nad rządem Polski" Jana Jakuba Rousseau*. „Przegląd Humanistyczny", 1961, nr 3.

[14] J. Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières. Étude de cosmopolitisme*. Paris 1952.

jego kultury, stwierdzić musimy jednocześnie, że ideały Oświecenia ujawniły się również w jego dziełach. Wyróżnia się pod tym względem mowa wygłoszona na otwarcie Akademii w Nancy, przełożona później na język włoski i odczytana na posiedzeniu publicznym Arkadii w Rzymie, oraz polemika z Janem Jakubem Rousseau, w której Leszczyński głosi pochwałę rozumu i dowodzi, jak dobroczynny wpływ wywarł rozwój nauk na poszczególne gałęzie ludzkiej wytwórczości [15]. Ważne w tym wszystkim, że dzieła Leszczyńskiego, chociaż bledną w zestawieniu z najwyższymi osiągnięciami zachodu literatury europejskiego Oświecenia, ze względu jednak na rolę, jaką teść Ludwika XV w życiu politycznym i umysłowym Europy ówczesnej odgrywał, nabrały znaczenia większego aniżeli to, które by zdołały zyskać, gdyby się ukazały w Polsce w jej ówczesnych warunkach politycznych.

Śledząc rozwój literatury polskiej w drugiej poł. w. XVIII, odnajdujemy jej związki z literaturą Zachodu. Poczynając od Konarskiego i Bohomolca, poprzez Naruszewicza, Krasickiego, Trembeckiego, Węgierskiego, Zabłockiego, Karpińskiego, kończąc na Niemcewiczu, Bogusławskim i Jasińskim — stwierdzamy, że każdego z nich łączą więzy pokrewieństwa literackiego z Europą zachodnią. Molier i komediopisarze francuscy, jak: Hauteroche, Legrand, Romagnèsi, dalej: Lafontaine i Boileau, Gessner i Rousseau, Pope i powieść angielska, Wolter i Monteskiusz, rewolucyjna poezja francuska i wielu jeszcze innych pisarzy zaważyło na losach literatury polskiej. Nie znaczy to, by literatura polska nie miała cech swoistych i oryginalnych. O prawie do zapożyczeń wzorów obcych pisał Adam Czartoryski we wstępie do *Panny na wydaniu*, żądając, by przejmowaną „plantę i intrygę" nasycić obrazem rodzimych obyczajów. Toteż komedia polska, chociaż wiele motywów zawdzięcza wzorom obcym, w swoich najwyższych osiągnięciach żyje przecież życiem polskim. *Sarmatyzm* Zabłockiego, *Krakowiacy i górale* Bogusławskiego tak głęboko wnikają w charakter i obyczaje życia polskiego, że wprost trudno uwierzyć, że obie komedie zapożyczyły niejeden motyw z wzorów obcych.

Jedną z cech literatury polskiego Oświecenia jest jej związek z życiem polskim. Satyra obyczajowa i polityczna, bajka i komedia, poemat dydaktyczny i powieść, oda i list poetycki — wszystkie te gatunki, które rozwinęły się w drugiej połowie stulecia, służyły przedstawieniu spraw mniej lub bardziej aktualnych, podejmowały tematy ważne dla życia publicznego.

Myszeida, Monachomachia, Satyry Naruszewicza i Krasickiego, powieści (*Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* i *Pan Podstoli*), kome-

---

[15] J. Feldman, *Stanisław Leszczyński*. Wyd. 2. Warszawa 1959, s. 210.

die Bohomolca, Zabłockiego i Niemcewicza — wszystkie te utwory podejmowały tematy charakterystyczne przede wszystkim dla stosunków polskich, przedstawiając je często w zwierciadle satyry, dyskutowały zagadnienia szczególnie ważne i trudne do rozwiązania, pobudzały do myślenia o tych głównie sprawach, które znajdowały się w polu zainteresowań społecznych, obyczajowych.

Przy wszystkich zastrzeżeniach wynikających z rodzimego charakteru literatury polskiej w. XVIII — nie można jej odmówić cech, które określają jej uniwersalny charakter i stawiają w rzędzie wybitnych zjawisk kultury umysłowej i artystycznej Europy środkowej. Najłatwiej chyba będzie zilustrować te cechy na przykładzie trzech zjawisk o wymiarach europejskich. Są nimi: dzieło Ignacego Krasickiego, twórczość Stanisława Trembeckiego i teatr warszawski.

Bogata i różnorodna twórczość Krasickiego najpełniej reprezentuje cechy kultury intelektualnej i literackiej epoki. Znakomity obserwator społeczeństwa, filozof-humanista poszukujący ideału życia w horacjańskim „złotym środku", erudyta i znawca literatury i sztuki, epikurejczyk i sceptyk, artysta obdarzony darem słowa poetyckiego — był jak gdyby uosobieniem tych wszystkich tendencji, które objawiły się w myśli i sztuce europejskiej XVIII wieku. Przedstawiamy go sobie doskonale na tle salonów pałacu Fryderyka Wielkiego w Poczdamie czy też jako gościa króla Stanisława Augusta w czasie obiadów czwartkowych, czy wreszcie w bibliotece heilsberskiej, pochylonego nad sztychami albo książką przesłaną z Francji lub Anglii.

Dzieło jego, chociaż wyrasta z gruntu polskiego i treścią swoją dotyka żywotnych spraw narodu, posiada walor ogólniejszy. Toteż rację ma chyba francuski monografista poety, kiedy pisze: „*Il appartient à tout le monde*" — on należy do wszystkich [16].

> Ta sama sława, która wielkich tego świata oddala od zwykłych ludzi, czyni wielkich pisarzy bardziej dostępnymi i staje się źródłem ich upowszechnienia. Zmarły przed stuleciem poeta żyje wciąż i uśmiecha się do nas z pożółkłych kart uśmiechem świeżym i młodym, odsłaniającym duszę dla wszystkich przyjaźnie otwartą [17].

Pogodny humor Krasickiego to jedna z cech artyzmu poety, która czyni go zrozumiałym i bliskim każdemu, kto zetknął się z jego poezją. Inna cecha najpełniej objawia się w satyrach, bajkach i powieściach. To mądrość wnikliwego obserwatora świata i znawcy natury ludzkiej. Dlatego nie dziwimy się, że spośród poetów polskiego Oświecenia Kra-

---

[16] P. Cazin, *Le Prince-Évêque de Varmie, Ignace Krasicki, 1735—1801*. Paris 1940, s. 21, 294.

[17] *Ibidem*, s. 294.

sicki należy do najbardziej znanych poza granicami Polski. Jego *Historia* przełożona została na język niemiecki w r. 1785, na rosyjski w 1794, a w 1817 — na francuski. W literaturze rosyjskiej wpływ Krasickiego wystąpił szczególnie wyraziście i ujawnił się przede wszystkim w powieści.

W roku 1807 „Вестник Европы" umieścił tłumaczenie artykułu Krasickiego *O romansach*, a znajomość powieści Krasickiego odbiła się na utworach Bułharyna i Tomasza Massalskiego, który napisał tzw. ciąg dalszy *Pana Podstolego*, przełożony wkrótce na język rosyjski. Na rolę Krasickiego w dziejach powieści rosyjskiej zwrócił uwagę uczony radziecki, Wiktor Czernobajew:

> mimo to, że w najlepszych z tych [rosyjskich] dzieł widzimy specyficzne dla warunków rosyjskich zabarwienie i niezatarte znamię oryginalności, nie powinniśmy i nie możemy zapominać o tym, że założycielem całego tego odgałęzienia powieści na gruncie rosyjskim był — Ignacy Krasicki [18].

Krasicki wywarł również wpływ na rozwój bajki rosyjskiej. Znalazło to swoje odbicie w przekładach jego utworów na język rosyjski, dokonanych przez Piotra Wiaziemskiego, i w bajkach oryginalnych tego tłumacza, w których „w sposobie opracowania pewnych szczegółów" daje się niekiedy odczuć wpływ „księcia poetów stanisławowskich" [19].

Twórczość Krasickiego wcześnie przeniknęła do Czechów i południowych Słowian. Antoni Jarosław Puchmajer, jeden z inicjatorów odrodzenia literatury czeskiej, jeszcze w 1798 r. wprowadził do zbioru poezji szereg bajek Krasickiego. A w roku 1815 pojawia się, pierwsza za granicą, próba portretu literackiego Krasickiego, pióra Franciszka Dominika Kinskiego, oraz przekład dużego fragmentu *Myszeidy* dokonany przez Samuela Rożnaya [20].

W południowej Słowiańszczyźnie znajomość Krasickiego przypada na pierwszą poł. XIX wieku. Najciekawsze jednak, że obserwujemy tu zjawisko oddziaływania poety polskiego na szerokie kręgi społeczeństwa. Fragmenty bowiem *Pana Podstolego* znalazły się w chorwackich podręcznikach szkolnych w latach 1852—1857. Tłumacz, Adolf Weber Tkalczević, nauczyciel gimnazjalny w Zagrzebiu, cenił wartość wychowawczą powieści polskiej widząc w jej głównym bohaterze „zwierciadło prawdziwego Polaka i Słowianina, obraz naturalnej prostoty, zdro-

---

[18] W. Czernobajew, *Ignacy Krasicki w literaturze rosyjskiej*. „Pamiętnik Literacki", 1936, s. 62.

[19] *Ibidem*, s. 54—57.

[20] M. Szyjkowski, *Ignacy Krasicki w czeskim Odrodzeniu*. „Pamiętnik Literacki", 1936, s. 591—593.

wego rozsądku, uczciwego serca, uprzejmości w zachowaniu się, sprawiedliwości w sądzie, miłości dla wszystkich ludzi" [21].

O ile dzieło Krasickiego dzięki przekładom na języki obce mogło oddziaływać poza krajem i stało się dzięki temu widomym znakiem polskiej siły kulturalnej, o tyle twórczość Stanisława Trembeckiego i działalność teatru polskiego należy rozpatrywać ze względu na europejski i oświeceniowy charakter obu zjawisk w Polsce. Odwołajmy się znowu do obiektywnego sądu cudzoziemca. Claude Backvis widzi w dziele Trembeckiego dokument literacki pierwszorzędnej wartości, gdy chodzi o jego reprezentatywny dla społeczeństwa osiemnastowiecznego charakter. Według Backvisa, w twórczości Trembeckiego można dostrzec całą rewolucję moralną i intelektualną w Polsce czasów stanisławowskich. W oczach uczonego belgijskiego Trembecki to umysł ciekawy i jasny, niezmiernie pragmatyczny, skierowany przede wszystkim w stronę problemów politycznych i socjologicznych. Dla podparcia dogmatów politycznych korzysta z historii filozofii. Racjonalista atakujący przesądy, znakomity taktyk, w działaniu był Trembecki wyrazicielem przenikającej jego czasy myśli wolnej, która w Polsce znalazła odzwierciedlenie w jego dziełach [22]. Jednocześnie Backvis zauważa:

> Należy zawsze pamiętać o jego bogatym i żywym języku, pełnym szczęśliwie dobranych archaizmów i wyrażeń ludowych przemawiających mądrością. Tym góruje on nie tylko nad współczesnymi mu poetami polskimi, ale nad większością pisarzy XVIII wieku innych krajów. Z pewnością należy on do poetów polskich, którzy korzystali ze słownika najbogatszego i najbardziej malowniczego, i pod tym względem wytrzyma porównanie nawet z Kochanowskim [23].

Wysoka ocena wystawiona autorowi *Zofiówki* przez jego monografistę belgijskiego uwydatnia europejski charakter twórczości Trembeckiego. Racjonalizm, pierwiastki materialistycznego poglądu na świat, humanitaryzm, intelektualizm — wszystkie te cechy stawiają go w rzędzie przedstawicieli Oświecenia europejskiego. Walory artystyczne języka i stylu wyróżniają go jako poetę. Dzięki nim stał się jednym z największych bajkopisarzy i reprezentantów stylu dworskiego, którym władał znakomicie [24]. W jego poematach opisowych i dydaktycznych, jak *Polanka, Powązki, Zofiówka,* w jego bajkach, w przeróbce *Syna*

---

[21] F. Ilešić, *Sto lat Ignacego Krasickiego u południowych Słowian (dzisiejszych Jugosłowian).* „Pamiętnik Literacki", 1936, s. 158.

[22] C. Backvis, *Un grand poète polonais du XVIIIe siècle Stanislas Trembecki. L'étrange carrière de sa vie et sa grandeur.* Paris 1937, s. 276.

[23] *Ibidem,* s. 277.

[24] J. Krzyżanowski, *Historia literatury polskiej.* Warszawa 1953, s. 483 n.

marnotrawnego Woltera, w niektórych wierszach okolicznościowych — objawia się nie tylko talent artysty słowa, podziwiany później przez Mickiewicza, ale odzywa się głos pisarza XVIII wieku, którego porównywano z Wolterem i Chesterfieldem [25].

Mówiąc o teatrze polskim wieku Oświecenia, mamy na myśli przede wszystkim komedię, która w drugiej połowie stulecia rozwinęła się w sposób zgoła imponujący. Komedia bowiem, a nie tragedia, charakteryzuje polskie Oświecenie i klasycyzm osiemnastowieczny w Polsce. W komedii polskiej, poczynając od pierwszych prób Bohomolca, kończąc na Bogusławskim, odnajdujemy ślady rozmaitych tendencji panujących w ówczesnej Europie. Zarówno dydaktyzm, jak i sentymentalizm, cel rozrywkowy i umoralniający, pierwiastek obyczajowy i polityczny — wszystkie te cechy widoczne są w komedii, w której żywioł satyryczny dominował nad innymi, określając w ten sposób społeczny charakter literatury. Dodajmy, że życie teatralne w Polsce w czasach saskich i stanisławowskich rozwijało się intensywnie, a oprócz teatru polskiego działały trupy obce, francuskie, niemieckie, włoskie, których repertuar obejmował sztuki współczesnych autorów europejskich z najsławniejszymi nazwiskami na czele. Przypomnijmy jeszcze pochwałę teatru warszawskiego i gry jego aktorów, jaką znajdujemy w dyskusji o teatrze w *Przypadkach Idziego Blasa* Lesage'a, gdzie jeden z uczestników rozmowy, don Pompejo, zachwyca się grą polskich „komediantek" i sztuką recytacji polskich artystów [26].

Nie zabrakło więc w repertuarze Woltera, Beaumarchais'go, Diderota, Destouches'a, Merciera, Goldoniego, Lessinga, Goldsmitha, Sheridana i całego mnóstwa innych autorów, których sztuki wystawiano w teatrze. Wiele z nich tłumaczono na język polski, adaptując treść do warunków polskich, umożliwiając w ten sposób oglądanie ich na scenie tym, co nie znali obcych języków. Widać z tego, że teatr Oświecenia w Polsce żył repertuarem europejskim, wystawiając przy tym sztuki autorów obcych w niedługi czas po zagranicznej premierze. I chociaż legendą jest już dzisiaj, w świetle najnowszych badań, wiadomość, jakoby premiera *Wesela Figara* odbyła się w Warszawie przed premierą paryską, prawdą jest, że wystawiono je w rok po przedstawieniu francuskim [27].

---

[25] Backvis, *op. cit.*, s. 278.

[26] A. R. Lesage, *Przypadki Idziego Blasa*. Przełożył J. Rogoziński. Warszawa 1950, s. 147—151. Informację tę zawdzięczam prof. drowi Janowi Kottowi.

[27] Zob. W. Zawadzki, *Relacje cudzoziemców o polskim teatrze XVIII i początku XIX wieku*. „Przegląd Humanistyczny", 1958, nr 4, s. 107—131. — A. Jendrysik, *Premiera „Mariage de Figaro" w Polsce*. *Ibidem*, 1959, nr 3, s. 177—181.

Polska komedia czasów Oświecenia nie promieniowała na zewnątrz. Wyzyskując motywy obce i przetwarzając je zgodnie z duchem czasu na użytek polskiej publiczności, była zjawiskiem charakterystycznym dla polskiej kultury artystycznej, ściśle jednak powiązanym z prądami europejskimi.

Dorzućmy informację, podaną przez uczonego radzieckiego Pawła Berkowa, który odnalazł przekład trzech komedii Bohomolca: *Marnotrawca, Małżeństwo z kalendarza, Staruszkiewicz,* dokonany przez niejakiego Akima Apuchtina w r. 1792, oraz przekład dramy operowej Ignacego Marewicza (1794) pt. *Polusia, córka kołodzieja,* pióra Bazylego Anastasewicza [28]. Tłumaczenia te świadczą o żywotności polskiej sztuki dramatycznej i zainteresowaniu komedią polską w osiemnastowiecznej Rosji.

Główne cechy kultury literackiej polskiego Oświecenia wiązały ją ze współczesną myślą i literaturą europejską. Nawet w dziedzinie rozwijającej się teorii literatury można dostrzec charakterystyczne dla w. XVIII tendencje i poglądy estetyczne. Jeżeli historycy literatury niechętnie posługują się pojęciem klasycyzmu dla określenia stylu literackiego epoki, to dlatego, że — w przeciwieństwie do Francji w. XVII i XVIII — literatura polska nie wydała w tym czasie wielkiej tragedii i nie może poszczycić się wartościowym eposem, a więc gatunkami, które poetyka klasyczna stawiała najwyżej w hierarchii literackiej. Niemniej jednak ideały klasycyzmu znajdowały swój wyraz zarówno w różnego rodzaju sztukach rymotwórczych, teoriach wymowy i poezji Rzewuskiego, Golańskiego, Dmochowskiego, jak i w praktyce poetyckiej. Klasycyzm polski, chociaż rozwijał kult literatury antycznej, nie był tak rygorystyczny jak francuski. Znajdował słowa uznania dla dramatu angielskiego (Szekspira), w liberalniejszy sposób traktował zasadę trzech jedności i tematykę konfliktów tragicznych w sztuce dramatycznej, ostrożnie odnosił się do zasady niewolniczego naśladownictwa sztuki starożytnej. W praktyce realizował ideał zgodności z zasadami rozumu, bronił jasności i piękna języka, strzegł czystości gatunku, stosował zasadę łączenia piękna z pożytkiem. Pod tym względem poezja osiemnastowieczna w większej swojej części odpowiadała ideałom stylu klasycznego. Oda, satyra, bajka, list poetycki, komedia — wszystkie te gatunki znajdowały podatny grunt dla rozwoju i określały jednocześnie charakter poezji, która spełnić miała użyteczną rolę w publicznym życiu kraju.

Dlatego też, pamiętając o wszystkich zastrzeżeniach i odchyleniach,

---

[28] П. Н. Берков. *Русско-польские литературные связи в XVIII веке.* Москва 1958, s. 38.

mamy prawo mówić, że w XVIII w. styl klasyczny wycisnął piętno na literaturze polskiej, znacząc ją charakterystycznymi cechami. W takim rozumieniu klasycyzm polski stanowił odmianę ogólnego stylu literackiego epoki.

W dobie ożywionych kontaktów międzynarodowych i wymiany korespondencyjnej Polacy często wyjeżdżali za granicę, dawali się poznać wśród obcych, zostawiając nieraz po sobie dobrą pamięć. Czy w związku z tym można mówić o wpływie kultury polskiej na zewnątrz? Trudno to zjawisko ująć w określone wymiary, skoro ślady wpływów polskich wyrażają się tylko w jakimś przygodnym wspomnieniu czy przypadkowej wzmiance. Ale nie wolno chyba rezygnować i z tych drobnych, ale znamiennych szczegółów zachowanych w korespondencji czy pamiętniku, mówiących o walorach intelektualnych osób i ich dzieł. Dowodzą one, że kultura polska, objawiająca się w zachowaniu i postawie konkretnych osób, wyróżniała się swoim charakterem na tle kultury ogólnej.

Znamienne są pod tym względem ciepłe w tonie wzmianki niechętnego Polsce Woltera o Stanisławie Auguście Poniatowskim, którego nazywa filozofem na tronie. W *Księżniczce Babilonu* pisał o nim, że „był to sternik otoczony wieczystą nawałnością, a jednak nie rozbijał się okręt, gdyż ów monarcha był sternikiem znakomitym" [29]. Gdzie indziej, w *Pochwale historycznej rozumu*, charakteryzuje go jako „monarchę cnotliwego, mądrego i ludzkiego", który pragnie zapobiec pogłębiającej się anarchii [30].

Jednak nie osoba króla decyduje przecież o poziomie ogólnym kultury narodu. Posłuchajmy sądu Mirabeau o Joachimie Chreptowiczu, którego francuski mąż stanu poznał w czasie pobytu Chreptowicza w Paryżu. W liście do margrabiego badeńskiego, jednego z wybitniejszych fizjokratów w. XVIII, pisał:

> Wprawdzie oceni to Pan sam lepiej od innych, ale mogę zapewnić Go, że nie znałem lepszego ekonomisty w dziedzinie praktyki, zarówno ze względu na rzetelność umysłu, jak i dobroć serca [31].

Możemy przypuszczać, że rozmowy prowadzone z ludźmi tej miary co Chreptowicz nie mogły nie zostawić śladów.

W kilkadziesiąt lat potem przebywał we Francji inny młodziutki potomek magnackiego rodu, wyróżniającego się pozycją kulturalną w w. XVIII — Józef Sułkowski, przedstawiciel jakobinów polskich,

---

[29] Wolter, *Księżniczka Babilonu*. Przełożył J. Rogoziński. Warszawa 1960, s. 106.

[30] *Ibidem*, s. 227.

[31] A. Jobert, *Magnats polonais et physiocrates français*. Dijon 1941, s. 39.

znakomity dowódca i rzecznik szlachetnych ideałów walki o wolność i sprawiedliwość społeczną. O nim to pisał Łazarz Carnot, jeden z wodzów rewolucji francuskiej: „Gdybyśmy stracili Bonapartego, oto młodzieniec, który by zdolny był go zastąpić" [32].

Mówiąc o rezonansie, jaki wywoływały polskie nazwiska i polskie dzieła poza granicami kraju, można by przytoczyć jeszcze rozmaitych autorów, znanych poza Polską. Na szczególne wyróżnienie zasługują Julian Ursyn Niemcewicz i Jan Potocki. *Śpiewy historyczne* wywarły wpływ na twórczość poety rosyjskiego, Konrada Rylejewa, który w liście do Niemcewicza pisał w 1822 roku:

> *Śpiewy historyczne* JWPana były dla mnie wybornym wzorem, dla któregom się wyuczył języka ozdobionego imionami Kochanowskich, Krasickich, Trembeckich i Niemcewiczów. Pozwól mi zatem JW-ny Pan poświęcić sobie jedną z dum moich przełożoną z wytwornego Jego zbioru [33].

Rękopis znaleziony w Saragossie święci obecnie triumfy we Francji. Charakteryzując powieść Potockiego, wydawca jej, Roger Caillois, stwierdza w niej zarówno cechy literatury osiemnastowiecznej, jak też cechy romantyczne.

> Dzieło to — pisze Caillois — stanowi zasadniczy etap w rozwoju powieści. A jego oryginalność zapewnia mu dodatkowo wyjątkowe znaczenie [34].

Przykłady te nie wyczerpują wszystkich głosów, jakie się o literaturze polskiej pojawiły w krytyce europejskiej. Ilustrują one tylko charakterystyczne zjawisko. Pokazują bowiem, że Polska pomimo olbrzymich trudności politycznych, jakie w XVIII w. przeżywała, w dziedzinie literatury nie tylko nie znajdowała się w tyle, ale potrafiła dotrzymać kroku, a pod niejednym względem zdołała nawet wpłynąć na innych i olśnić blaskiem swojej myśli i sztuki.

---

[32] S. Wędkiewicz, *Notes bibliographiques pour servir à l'histoire des relations franco-polonaises*. „Bulletin du Centre Polonais de Recherches Scientifiques de Paris", 1952, nr 10, s. 79—80.

[33] Cyt. za: Krzyżanowski, *op. cit.*, s. 555.

[34] Wstęp do: J. Potocki, *Manuscrit trouvé à Saragosse*. Texte établi et présente par R. Caillois. Paris 1958, s. 19.